

с.Кызыл-Хая – 2023

Тайылбыр бижик

Төрээн чогаал эртемниң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарына «Төрээн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасына» (улаштыр – Программа) даянып, 9-ку класстың «Төрээн чогаал» өөредилге номунга (ав.бөлүк М.А.Күжүгет, Л.Х. Ооржак) дүүштүр кылдырган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүнө стандартызының «Родной язык и родная литература» деп өөредилге облазында киирген «Төрээн чогаал» эртемниң шингээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралына болгаш кижизидилгезинге хаммарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразына чөптүг харылзаа туругзар сорулгаларның бүгү байдалдарның барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдырган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст.26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. №273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. №317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. №1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. №1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст. 5,24;
- Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. №462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. №2562 ВХ-I «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.)

Эртемниң ниити характеристиказы

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилинхевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациязында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төөвилелдин чугула угланыышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп кары бооп турар. Школага шингээткен билиин амыдыралга чөптү ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шынуур-уткалыг чурттап билир кийжини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрөөн чогаал эртемин өөредиринин сорулгалары, оларның боттандыраарының ажылы тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг, ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдеринин өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижинин сагыш-сеткилинин хөй-янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүкүнүн делгемчидип, эмтетиктиг негелделрин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннун амыдыралындан, улустун аас чогаалындан, орус болгаш делегейинин классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долганыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнун билиин делгемчидер, делегейбиле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиг-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрөөн чогаал эртеминин сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбашктырып, сайгарып шингээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемин «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээде «төрөөн (тыва) чогаал» болгаш «төрөөн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемниөөренгенинин түңнелинден төрөөн дылынга ынаа, хумагалы тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерни билир арга-шинээ тодарттынар. Тыва чурттуунун езулуг хамаатыларынга хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртеми Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбашктырып өөреткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери, чогаал болгаш дыл кичээлдеринин чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгарып өөредир ажылдар сөс бүрүзүнүн онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаа төрөөн дылының чаражын илередип билиринге чөптүг ажыглаарынга лингвистиктиг, ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

Төрөөн чогаалды өөрөдириниң сорулгалары

Сорулга: Төрөөн чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Төрөөн чогаал эртемин шиңгээткениниң түңнелдери

Төрөөн чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг, бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг, хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүнө чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин шиңгээткенин уран чүүдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик, номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар, арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шиңгээдириниң бот-хуу ажыл-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир; ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун үзел-бодалын камгалап билир, өөрөдилгени төрөөн чогаал эртеминден дашкаар шиңгээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстери болгаш ооң төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улстуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шиңгээдип өөрөдир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

Тыва чогаалдың тематиктиг планнаашкыны

(9 класс – 68 ш)

№	Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Хүнү	Өөреникчилерниң кууседир уjurлуг кол-кол ажыл- чорудулгазы
1	Кирилде кичээл	Тыва литератураның сайзырап келген оруктары	1		Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун, бадыткалдыг шингээдиң өөренир. Таблица-биле ажыл: тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун торадып өөрөдир. Тыва чогаалдың сорулгаларын, үндезилекчи-чогаалчыларның сайзыралга салдарының дугайында өөрөдиглиг чугаага киржир. Литературлуг терминнерни ажыглааары: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш оон өске билиишкиннерниң уjur-утказын билир. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайларыбиле таныжары. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдеглеп билири. Башкы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылаар
Мөңгө даштын сарыны					
2-4	Эрте-бурунгу тураскаалдар	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик» (лит.очулга. Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай).	2		Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыгтарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билир. Бурунгу бижимел тураскаалдар, “Күлтегин” деп чогаалда девискээр, омур-хевирлер дугайында, бижиттинген аянынының дугайын сайгарып

		«Означенное суурдан тывылган тураскаал» (Ю. Кюнзегештин очулгазы)	1		өөренир. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билир. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр сайгарылгалыг чугаага бодунуң бодалын илередип билир. Шүлүктү очулдурганының төөгүзүн өөренир. Көжээде бижимелдерни сайгарар эге билиглерни шингээдир. Эртенги-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывар. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда онзагайын илередир. Маадырның төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскениниң аянын тодарадыр.
5-9	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Баллады «Көк-Эл»	1		Балладаның тема, идеязын болгаш композициязының онзагайын тодарадып, сюжеттин онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билир. Чогаалдың жанрының онзагайын тодарадып чугаалаар. Теманы тодарадырының үндезинин илередип билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгга, төөгүлүг болуушкуннарга, Көк-Элдин овурунга, чоннуң дарлакчылар-биле демиселин көргүскенингн хамаарылгалыын тодарадып чугаалаар. Детальдың символиктиг утказын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп, эдerti чугаалаар. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Немелде материалдар-биле ажыдап билир.
		Ю.Ш.Кюнзегеш «Багырның хылыжы».	2		Чогаалдың тема, идеязын, үе болгаш девискээр дугайын тодарадып билир.

		А. А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» И. Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы»	1 1		Чогаалдың адының символиктиг утказы-биле ажылдап билир. Чогаалдың идеялиг утказын шингээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билип турар. Авторнун туружун тодарадып, бот хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири. Шүлүктүн идеялиг ужур-утказын, хамааты сорук киришкенин тодарадыр. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаар. Чагыг мотивин илереткенин, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, ужур-утказын сайгарып шыдаар. Авторнун туружун лириктиг маадырның овурунга даянып, илередир билир.
10		Класстан дашкаар номчулга Э. Мижит «Кыйгы»	1		Чогаалдың тема, идеязын, үе-девискээр, шимчээшкин дузазы-биле тодарадыры. «Шүлүк боданыышкын» деп терминни чогаал сөзүглелинге даянып, тодарадыры. Тоожукчу маадырның аажы-чаңын, овурун тайылбыр номчулгага илередип билири. Бодунун юодалын сөзглелдерге даянып, аас болгаш бижимел илередири.
Танды, Саян ийи сынның аразынга					
11-15	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным»	2		Тыва литературада очерк жанрының сайзырадырынга үлүг-хуузун тодарадып билир. «Каргыга чорааным» деп очеркти бижээнинин онзагайын иледерип билир. Тоожукчу маадырның омур-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередип билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының

		Н. Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер). Теория литературы: очерк дугайында билиг	2 1	онзагайын сайгарып, чогаалдың идеязын илередиринге дээштиг салдарын тодарадыр. Бижимел ажылдарны күүседип билир. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүнүн дугайында чугаага киржир. Очерктиң хевирлерин тодрадып шыдаар. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр, үе, девискээр байдалдарын чечен чураанын тодарадып сайгарып билири. Төөгү болгаш күрүне айтыры деп билиишкиннерни номда бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарар. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын сөзүглелге даянып шингээдир. Урандай болгаш Аялзаның оворхевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагышсеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарар, ынакшыл темазын ажыткан чугаага киржир. Боттуг чүүлдерниң (детальдар) оворхевирлер чуруурунга салдарлыын тодарадыр. Медерелдиг, аянынг номчуур, дылдың чурумалдыг аргаларын илередир, оларның чогаалга салдарын тодарадыр, сюжеттиг шугумун тодарадып план тургузар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказынга дүүштүр чугаага киржир.
16-19	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Поэма «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).	4	«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеязын тодарадыр.

20-21		М. Ы. Идам-Сюрюн. Баллада «Союспан».	2	Чогаалда чураан болуушкуннарның болгаш Тыва төөгүзүнүн арыннарының харылзаалыын тодарадып билир. Авторнун чогаалды бижээнинин аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередир. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени чогаалдан бадыткалдыг чижектер-биле илередир. Шүлүглелдин маадырларының овур- хевиринге үнелелээр, «прототип» деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билир. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай туружун амыдыралчы байдалдар-биле бадыткап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Аянын номчулганы күүседир. «Союспан» деп балладаның тыва литератураның хөгжүлдезинге туружун болгаш уjur-дузанын тодарары. Чогаалчының ажылчорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билир. Портрет, пейзажтың тема болгаш идеи илередиринге салдарлыын тодарадыр. Лири-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаар, балладаның тургузуунун, уjur-утказының онзагайын илередир. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билир, ук билигни сайгарылгага чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир.
-------	--	---	---	---

22-25		С. Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек».	4		«Чечек» деп шүлүглелдин бижиттинген төөгүзүн өөренир. кирилде кезээниң ужур-утказын тайылбырлап билир. Тема, идеяның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билир. «Онегин строфазы» деп билиишкинниң тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунга көстүп келгенин өөренир. Шүлүглелдин бижиттингенинде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадып билир. Композиция тургузуунда – портрет болгаш пейзаж салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевирлер чуруурунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыр. Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыр. Критиктиг литература-биле ажылдап билир. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып өөренир. Литература-теоретиктиг кол билиглерни ажыглап, ажылдап билир: лиро-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман, оларның тус-тус онзагайын тодарадып билир.
26-27		Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан».	2		С. Б. Пюрбюнүн хамааты лирикасын өөренип, шингээдир. «Кара-Суг», «Хайыракан» деп чогаалдарда философчу бодалдар, хосталга темазын чырытканының онзагайын тодарадып шингээдир. Бойдус чурумалын бижип тура, кижиниң чер, бойдус-биле чергелешкек хамаарылгалыын илередип өөренир. Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин илередир, авторнун

28		3. А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум» («Узорчатая моя Тува»).	1		туружун тодарадырынга салдарын тывар. Бижик демдектеринин чогаалда ужур-утказын, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарар.
29		Теория литературы: баллада, лиро-эпический жанр	1		Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдыңхей-аът кииришкинниг адының символиктиг, деннелгелиг утказын тодарадып билир. Төрээн черниң эрткен, амгы болгаш келир үезин илереткениниң онзагайын тодарадыр. Чогаалды сайгарып, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарар. Риториктиг айтырыгларның, адалгаларның, бижик демдектеринин ужур-утказын, идея илередирирге салдарын тодарадыр.
30	Класстан дашкаар номчулга	О.К Туң-оол «Тоолзуг оранда»	1		О.К.Туң-оолдун чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга, чогаалдың адының идеялиг утказы болгаш тоожукчу маадырның оворун сагарып билири, чогаалга хамаарыштыр айытырглар салып билири.
31-35	Тыва драматургия	В.Ш. Кок-оол «Хайыраан бот»	5		Драматург В.Ш. Кок-оолдун чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүнде шииниң быжыг туружун база чогаалдың тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадып өөренир.
36		Чогаал теориязы: трагедия	1		Шииниң чөрүлдээниң чидиг талаларын болгаш маадырларның оворхевирин, сюжет шугумунун тода илереттиниң турарын шинчилеп өөренир. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып

					сайгарар чугаага киржир. Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышканын тодарадыр, литературлуг терминнер-биле ажылдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш оон-даа өске. «Хайыраан бот» деп шии дугайында сайгарылгалыг чүүлдербиле ажылдап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир.
37	Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Шекспир. Шии «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Б. Пюрбю) (шилиттинген эгелер)	1		Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдилиг болурун тодарадып өөренир. С. Б. Пюрбюнүн очулгаларының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыр.
Дайын дээрге дарызыг чыт					
38-39	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче» Баллада «Кызыл кош»	2		Шүлүктүн тема болгаш идеязын, сорук киирер көдүрлүүшкүнүн тодарадыр. Лириктиг маадырның оуру болгаш бүгү чоннун сеткил-хайныышкынныг омур-хевирин чергелештир тодарадып сайгарар. Амыдыралда боттут барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннар болгаш мааадырларның омур-хевирин холбаштырып сайгарар. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир. Балладаның бижиттинген төөгүзүн тодарадыр, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик кылдыр чураан – тыва чоннун Кызыл Армияга бүгү талалыг дузазын көргүскен чоннун ниитижиткен омур-хевирин

					тодарадып өөренир. Чогаал маадырларының омур-хевирин болгаш чечен үени тайылбырлаар. Чогаалдың композициязын тодарадыр. Шээжибиле аянның номчулганы күүседир.
40-43	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек».	4		Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыр. Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг омур-хевирин чогаалга даянып, тайылбырлаар. Чоннуң патриотчу аажы-чаңын чураанының онзагайын илередир, сөзүглелдерге бадыткап тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Чогаалдың социал-төөгүлүг болгаш мөзү-шынар илереткен дээштиг талаларын сайгарып билир.
44-45		О. К.Саган-оол. Очерк «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер)	2		Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарына О. К.Саганоолдун кириген үлүг-хуузун тодарадып өөренир. Чогаалдың очерк жанрының сайзыраарына идиглиг бооп турарын тодарадыр. Идейлиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Тоожукчу маадырның омурун тода ажыдып билир. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин сайгарар чугаага киржир, бодунуу-биле билип турарын тайылбырлаар.
46	Класстан дашкаар номчулга	С.П. Щипачев «Тыва өңнүктеримге»	1		тыва литератураның сайзыралына С. П. Щипачевтун кириген үлүүн тодарадыры. Очулгалары-биле таныжары. Совет болгаш тыва чогаалчыларның эп-найыралдыг ажил-

					чорудулгазының дугайында шүүктерде илереттингенин тодарадып билири. Найырал темазынга бижимел ажилдарны күүседири.
Тос-ла чүзүн малымайны					
47-49	Тыва чогаалдың шүлүк чогаалы	В. Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим»	3		Көшкүн чоннарның езу-чаңчылдарын чогаалда илереткенин чогаалчыларның шүлүк чогаалы тодарадыр. Чоннуң аътка – шынчы өңнүүнге хамаарылганы илереткенин сөзүтлелге болгаш өске үндезиннерге даянып, сайгарар. Чогаалдың идеялиг угланышкынын болгаш темазын илередир. Шүлүкчүнүң чогаалдыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайларын тодарадыр. Ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаалдарның бирээзи-биле таныжылга. Чогаалдың идея болгаш темазын илередир. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдырын сайгарып билир.
50		В. Л. Эренчин. «Кадарчы уруг»	1		
51		В. С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга»	1		
52-54	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	Е. Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер)	3		Е. Т. Танованың чогаалдыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг

					угланыышкынын болгаш темазын илередир. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтут угланыышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап, тайылбырлап өөренир. Кол маадырның овуру болгаш оон портотивиниң дугайында сайгарып билир. Чогаалда социалтөөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүрген айтырыгларны бодунуу-биле билип турарынга болгаш чогаал сөзүглелдеринге даянып, тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.
Аспас дизе, хая көрүн					
55-57	Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	А. А. Даржай. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер)	3		Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билир. Тоожуда ниити чуруттунган овор-хевирлер-биле ажылдаар. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүрттүнгенин сөзүглелге даянып, тайылбырлаар чугаага киржир. Маадырларның аажы-чаңынга үнелел кылып билир. Чогаалда “оңгар” чурумалы маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаар. Литературлуг терминнер ажыглап база чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле» болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарарып, тайылбырлап билир.
58-59		Чечен чугаа «Он рубль».	2		Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыр. «Адалар болгаш ажы-төл»

60-62		Ф. Ш. Сегленмей. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер)	3		темазын чогаалга даянып база херек кырында амыдырал-биле холбап, сайгарылгалыг чугаага киржир. Кырган-ава Серинниң ооң оглу Мөңгүн-оолдун аразында хамаарылганы чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билир. Аваның сагыш-сеткилдин иштики байдалын (психологиязын) монолог дузазы-биле илерткенин сайгарып билир. Детальдарның (боттут чүүлдернин), албан бижиктеринин идеялиг утка-хөөнүн илередиринге салдарлыын тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чагааларны ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир. Чогаалчының чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазын өөренир. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билир. Социал-төөгү болгаш чүдүлгө айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтук угланыышкыннар-биле холбаштыр сайгарып билир. Маадырларга ниити болгаш тус-тус үнелелди берип билир. Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның овор-хевирин сайгарып билир. Чогаалдың тургузуунун, дылының онзагайын тодаргай ылгап өөренир. Ном саңынга болгаш Интернет-курлавырларбиле ажылдап билир.
63-64	Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	М. К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун»,	2		Шүлүктүн тема болгаш идеязын тодарадыр. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын

65-66		«Үш чүве дудуу». Э. Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей» (шилиттинген эгелер).	2		илереди билир. Тыва шүлүк чогаалында үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле таныжар, сөзүглел-биле ажылдап билир. Шүлүктү сайгарып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир. Шүлүглелинде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайының дугайында өөредилге сайгарылгалыг чугаага киржир, тайылбырлап билир. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чиңгис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң чогаалды бижиирде философчу аянын, угаапбодашкынын тодарадып билир. Шүлүглелди сайгарып билир.
67		А. А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым»	1		Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билир. «Шүлүк тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап өөренир. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын тодарадыр, лириктиг маадырның, ооң хамааты туружун чогаал сөзүглелинге даянып сайгарар, илереди билир. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин илереди, ооң ужур-утказын тайылбырлап билир. Чогаалды сеткил-хайныышкынныг номчуур, шээжи-биле аянныг чугаалап билир

68	Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул. А. К. Калзан) (шилиттинген эгелер) Төлевилел ажылы	1		Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Солдат шериг хүлээлге – дайынче шынчы сөс дугайында чугаага бодалын илередип, киржир. Маадырның овур-хевиринге үнелел бээр. Ниити ажылдаары: «Дириг чорааш черле утпа» деп төлевилелди күүседир.
Ниити шагы			68		